

KARAHİSAR-I SAHİP'TE İNGİLİZ SİYASİ TEMSİLCİLİĞİ TERCÜMANI ERMENİ HEM'E TEPKİLER VE ERMENİ MESELESİNE POLİTİK YAKLAŞIM

*Mustafa TURAN**

ÖZET

Bugün yeniden gündeme getirilen Ermeni iddialarının yanında Batılı devletlerin ve Amerika'nın bu iddialar karşısında takındıkları tavrın ve takip ettikleri politikaların tarihi sebepleri vardır. Meselenin ortaya çıkışında olduğu gibi zaman zaman gündeme yerleşmesinde Türkiye üzerinde birtakım hesapları olan devletlerin politikaları unutulmamalıdır

Afyonkarahisar'da İngiliz Temsilcisinin Ermeni Tercümanının tahrikleri sonunda meydana gelen tepkilerden hareketle Ermeni meselesi karşısında Türk makamlarının tavırlarının Ermeni tezini kuvvetlendirdiği söylenebilir. İstanbul yönetimi Ermeni iddiaları karşısında bencil, aciz ve teslimiyetçi bir politika izlemiştir. Mutasarrıf Mahir Bey'in tavrında olduğu gibi Osmanlı idari makamlarını işgal eden kişiler meseleye politik çıkarlar bağlamında bakmışlardır. Bu yaklaşım ve hareket tarzı, Ermeni iddialarının meşruiyet kazanmasına yol açtığı gibi Türkiye üzerinde hesapları olan devletlerin eline her zaman kullanabilecekleri bir koz vermiştir. Düşmandan adalet ve merhamet dilenmek gibi bir prensibi kabul etmeyen Kemalist hareket Milli Mücadele boyunca bu düşünce ve inançla hareket etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Karahisar-ı Sahip, Politika

ABSTRACT

There are historical reasons of the Armenian claims put on the agenda today, and the attitudes and policies of the Western Countries and America against these claims. The effects of the policies of some countries, which oppose insidious plans on Turkey, on the matter's agenda as its coming into being should not be forgotten.

From poit the of the proterts after the provocation of the Armenian translator of the English political representative came to Afyonkarahisar, it might be said that the attitudes of the Turkish governors against the Armenian matter strengthened the Armenian thesis.

The İstanbul government had followed selfish, unable and surrenderist policy against the Armenian claims. The governors of the Ottoman government had looked at the matter in political profits as being in the attitudes of the Mutasarrıf. This approach and act manner not only had

* Doç. Dr. A.K.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

caused the Armenian claims gain legality, but also given a useful tromp to the countries had some insidious plans on Turkey Kemalist Movement, who don't accept a principle like begging justice and compassion from an enemy, had acted on this idea and belief during the Nationnal struggle.

Key Words: Armenian, Karahisar-ı Sahip, Politica

Atatürk, “Tarih yazmak tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat insanı şaşkırtacak bir mahiyet alır.” demektedir¹.

Sözde Ermeni Soykırımı iddiasını içerir tasarı Amerikan Temsilciler Meclisi Uluslararası İlişkiler Komitesi'nde 03.10.2000 tarihinde kabul edildi. Kabul edilen bu tasarının Temsilciler Meclisi'nde oylanacağı ve Fransa Senatosu'nda da aynı konuda yasa tasarısı hazırlandığı haberlerde yer aldı. 25.10.2000 tarihinde İtalya Meclisi'nde de Ermeni Soykırım İddiaları gündeme alındı. Ermenistan Dışişleri Bakanı Oscanyan da Türkiye ile dostane ilişkilerden söz ederken bu iddiaların arkasında oldukları mesajını verdi.

Bu gelişmelerden sonra Sözde Ermeni Soykırım Tasarısı Amerika Temsilciler Meclisi'nde askıya alındı; İtalya, Fransa ve Vatikan meclislerinde kabul edildi; Fransa meclisinde yasalaştırıldı; Avrupa Parlamentosu'nda Türkiye'nin üyelik belgesine ek madde olarak ilave edildi ve kabul edildi.

Tarihi yazanların –bazılarının- tarihi yapanlara sadık kalmadıkları ve hakikatin insanı şaşkırtıcı bir mahiyet aldığına en çarpıcı örneklerden biri sözde Ermeni soykırım iddiasının Amerika, İtalya ve Fransa meclislerinde gündeme getirilmesi ve ele alınması olsa gerek.

Bu tasarıyla Türkiye hem geçmişi hem bugünü ve hem de geleceğiyle mahkum edilmek istenmektedir. Güya Türkiye Cumhuriyeti Devleti Ermeni soykırımından sorumlu tutulmuyor. Ancak Dünyada ileride vukubulacak herhangi bi soykırımda Türkiye adeta sorumlu tutulmaktadır. Herhangi bir platformda Ermenilerin soy kırımı uğramadıklarını söylemek suç kabul edilebilecek ve yargı yolu açılacaktır (!) Türkiye, bu tarihî mahkumiyet sebebiyle uluslar arası bazı yaptırımlarla karşı karşıya kalabilecektir. Bu itibarla bugün gelişen bu olayların tarihî sebeplerinin çok iyi bilinmesi gerekmektedir.

Ermenilerin 1915 yılında vuku bulan bir olayı Ermeni Soykırımı olarak tavsif etmelerinin yanısıra Batılı devletlerin ve Amerika'nın bu

¹ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, TTK yay. Ankara 1959, s. 269.

iddialar karşısında takındıkları tavrın ve takip ettikleri politikaların da muhakkak ki tarihî sebepleri vardır. Bu itibarla meselenin çok yönlü değerlendirilmesi gerekmektedir. Öncelikle meselenin ortaya çıkışında olduğu gibi zaman zaman gündeme yerleşmesinde Türkiye üzerinde birtakım hesapları olan devletlerin politikaları asla göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla tarihî süreç içerisinde Ermeni misyonu ile bu devletlerin siyasî çıkarlarının birlikte ele alınmasında fayda vardır.

Bugün tekrar gündeme getirilen Ermeni meselesinin sadece 1915 tarihi ile mahdut tutulması, sebeplerin göz ardı edilmesi anlamını taşıyacaktır. Aynı topraklar üzerinde birarada yaşayan farklı toplumların aynı kaderi paylaşmalarına rağmen imtizac-ı tammin oluşması her zaman beklenmediği gibi böyle bir birlikteliğin oluşması için de uzun bir tarihi süreç gereklidir. Uzun yıllar bir arada yaşayan iki toplumun birlikte yaşamak istememeleri ve aralarına nifakın girmesi bir anda ortaya çıkan bir olay ile de izah edilemez. Dolayısıyla bir kopma noktası olarak alınan veya kabul edilen bir tarihten sonra cereyan eden bir olayın ele alınması iki toplum arasındaki ilişkilerin tarihi boyutunu ortaya koymak imkanı verecektir. Bu itibarla Milli Mücadele dönemine ait birkaç belgede zikredilen olaylar Ermeni iddialarının veya Ermeni meselesinin en azından bir yönüne ışık tutacaktır.

Türklerin Avrupa'dan çıkarılarak Anadolu'da kendi kontrolleri altında bırakılmaları konusunda hemfikir olan İtilâf devletleri 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekenamesi'ni sadece Türklerin uymaya mecbur olduğu bir belge olarak görmüşler ve stratejik noktaları işgal yetkisi veren 7. maddeyi istedikleri gibi kullanmakta kendilerini serbest hissetmişlerdir. Bununla da kalmayarak, asırlarca Osmanlı Devleti hakimiyetinde yaşamanın kompleksi içinde hırçınlaşan ve hayallerinin gerçekleşmesi zamanının geldiğine inanarak, büyük bir kinle Türk halkına saldıran Ermenilerin ve Rumların bu hareketleri hoşgörüyü karşılanmış, meşru görülmüş ve hatta teşvik edilmiştir. Ancak bütün bunlar kaderine razı olarak adalete dayanan bir barış andlaşması bekleyerek ve Wilson prensipleri gibi adlarla ortaya atılan esasların kendileri için de uygulanacağını ümit eden Türk halkını, masum insanların katledilmeleri ve memleketlerinin büyük acılarıyla işgal edilmeleri karşısında İtilâf devletlerinin sessiz kaldıklarını görmeleri vatanları ve istiklalleri için kendi imkanları ile mücadele etmeye sevk edecektir.

Lloyd George'un, "Unutmamak lazımdır ki Türkler Avrupa'ya meydan okudular; kaybettiler; sonucuna katlanmalıydılar." sözü² İngiltere'nin ve müttefiklerinin politikalarının özünü teşkil ediyordu. Dolayısıyla Türkleri cezalandırmak isteyen İtilâf devletlerinin, Anadolu'daki

² Taner Baytok, *İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1970, s. 76.

işgaller sırasında Türk halkına yapılan zulümlerden memnuniyet duymaları tabii idi.

İtilâf devletleri, İzmir'in 15 Mayıs 1919'da işgalinden sonra Batı Anadolu'nun geniş bir kısmını Yunan işgal mıntıkası olarak tanımışlardır. Afyonkarahisar'ın da bu mıntuka dahilinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu sahayı işgal etmek amacıyla ilerleyen Yunanlılar milli kuvvetlerin direnişiyle karşılaşmışlardır. Bu tarihlerde etkili bir Türk direnişinden bahsedilemezse de İtilâf devletlerini, işgallerin tahmin ve tahayyül ettikleri gibi kolayca başaramayacağı endişesine sevk edecek ve bazı tedbirler almalarını gerektirecektir.

Nitekim işgallerin başlamasından kısa bir süre sonra 2 Ağustos 1919'da Paris Barış Konferansı'nda işgal devletlerinin kuvvetleri ile Türk kuvvetleri arasında bir sınır çizilmesi ve bu görevin Kuzey Anadolu İtilâf Kuvvetleri İşgal Komutanı General Milne'e verilmesi kararlaştırılmıştır. General Milne bakanlığındaki Tahdid-i Hudut Komisyonu Türklerle Yunanlılar arasında bir hudut tayin ve tespiti amacıyla İzmir'de çalışmalara başlamıştır. Milne adıyla anılan hat Aralık 1919 tarihinde Paris Konferansı'nda kesinleşecektir³.

Milne Hattı'nın tespiti çalışmaları kapsamında Afyonkarahisar'a gelen General Milne'in Erkân-ı Harbiye Kaymakamı (Kurmaya Yarbay), Darülmualimin ve Mekteb-i İdadi vesair İbtidai mektepleri ihtiva eden binanın, Eylül ayı başlarında tamamen tahliye edilerek İngiliz kumandanının emrine teslim edilmesini istemiştir⁴. Kendisine cevaben şehirde işgal edilmemiş idadi ve ibtidai eğitimin yapıldığı bu binadan başka bir bina kalmadığı, bu binanın da işgal edilmesinin yöre halkı üzerinde fevkalade bir tesir icra edeceği söylenmişse de İngiliz komutan, General Milne'in kararına karşı gelemeyeceğinden bahisle talebinde ısrar etmiş ve sonra İstanbul'a dönmüştür.

³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mustafa Turan, "İstiklâl Harbi'nde Milne Hattı", *AAMD*, C. VII, S. 21 (Temmuz 1991), s. 567 vd.

⁴ Belgelerde bahsi geçen General Milne'in Erkân-ı Harbiye Kaymakamı'nın ismi ve Afyonkarahisar'a geldiği tarih belirtilmemektedir. Dolayısıyla söz konusu binanın tahliye edilmesinin istendiği tarih hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdiriyeti'nce hazırlanan ve Hariciye Nezareti'ne gönderilen belgedeki (*BOA DH. KMS. 55-2/45-1/1*) ifadelerden binanın 10 Eylül 1919 tarihi itibarıyla tahliye edilerek tesliminin istendiği çıkmaktadır. Karahisar-ı Sahip Mutasarrıfı Mahir Bey'in Dahiliye Nezareti'ne 9 Eylül 1919 tarihli yazısında ise General Milne'in 4 Eylül tarihinde Karahisar-ı Sahib'e gelerek binanın boşaltılması için kesin emir verdiği (*BOA DH. KMS. 55-2/45-3*); dolayısıyla General Milne'in Erkân-ı Harbiye Kaymakamı'nın 4 Eylül'den önceki bir tarihte Karahisar'a geldiği ve söz konusu binanın teslimini istediği anlaşılmaktadır.

Karahisar-ı Sahip Mutasarrıfı ve Belediye Reisi çektikleri telgraflarla bu durumun halkı elim bir yeis ve hayal kırıklığına düşüreceği sebebiyle şehir içinde münasip başka bir yer gösterilmek üzere Darülmualimin, Mekteb-i İdadi vesair İbtidai mekteplerin bulunduğu binanın işgalinden sarf-ı nazar ettirilmesi için siyasî teşebbüste bulunulmasını Dahiliye Nezareti'nden istemişlerdir. Dahiliye Nezareti de durumu aynen Hariciye Nezareti'ne yazmış ve bu talebin yerine getirilmesi için teşebbüste bulunulmasını istemiştir⁵.

Bu meseleden başka Karahisar-ı Sahip'te bulunan İngiliz Siyasî Temsilciliği tercümanı olan Ermeni milletinden Hem adındaki şahsın Türkleri rencide edecek bir tavır izlediği, unsurlar arasında nifak sokmaktan geri kalmadığından bahisle bu şahsın görevden alınması, bir mazbata ile İngiltere Siyasî Temsilciliği'nden istenmiştir. Bu telgraf Karahisar-ı Sahip'te neşredilmekte olan Halk Sözü gazetesinin 2 Eylül 1919 tarihli nüshasında yayınlanmıştır. Aynı nüshada ayrıca Sadaret makamına hitaben İngiltere Siyasî Temsilciliği'ne çekilen bu telgrafa atfen bu konuda Sadaret makamının da ilgilenmesi istenmiştir⁶.

Gazetede Sadaret makamına yazılan bu arzdan sonra İngiltere'nin İstanbul ve Afyonkarahisarı Siyasî Temsilciliklerine hitaben yazılan yazılar dikkat çekicidir. Bu sebeple yazıları aynen alıyoruz:

“Dersaadet İngiliz Devlet-i Fâhîmesi Siyasî Mümessilliği'ne

Asâlet-meâb,

Millet-i Osmaniye'nin harb-i umumiden ne suretle çıktığı ve İtilâf hükûmat-ı âdilesine itimaden mütârekenâme ahkâmının hiçbir kılına bile itiraz edilmediği ve bugüne kadar devam etmekte olan harble sulh arası müddetinde memleketin geçirmekte olduğu elîm buhranlara göğüs geren hususiyile Türk milletinin ahvâl-i rûhiyesi âli cenabluklarına şübhemiz olmayan düvel-i itilâfiyece yakinen vâki olan tecârüb ve tettebbuat neticesinde tebeyyün ve tezâhür etmiştir.

Asâlet-meâb,

Vadinde sadâkat, sözünde sebât, ef'âl ve harekâtında istikâmet, âdil ve hakculara hürmette kusur etmeyen bu tarihi milletin kalbini rencide etmeği hiçbir vechle arzu etmediklerine kâni olduğumuz düvel-i İtilâfiyenin bu milletle temasa geldiklerinde vasıta ittihaz ettikleri tercümanların halim ve selim sakin ve sâkit masum ve mütevekkil olan bu milletin kulûbunu rencide etmekten hâli kalmadıklarını ve Düvel-i İtilâfiye'yi temsil eden

⁵ BOA DH. KMS. 55-2/45-1/1.

⁶ BOA DH KMS 55-2/45-2.

zevât-ı âliyye fena tanıtıkları ve hasseten livamızdaki İngiliz devlet-i fahîmesi tercümanlığında bulunan Ermeni milletinin Hem nâmındaki tercümanın bu iki devlet arasında olduğu gibi Ermenilerle de aramızda nifak ve şikak uyandırdığı ve irtikab ve tenezzüle kadar vardırıldığı zîrde vâzî'l-imza eşrâf-ı hânedan muteberan ve ahalice tebeyyün ve te'eyyüd etmiş olduğundan bu hususta lâzım gelen muamelenin îfâsını pak vicdanlar yine terk ve maruz-ı bi'l-beyan hâlâtında da malumat-ı fahimâneleri müstelzim idüğü derkâr bulunmağla mefsedet ve melânetin temâdisine mahal bırakılmamasını istirham eyleriz. Ol babda.

Afyonkarahisarı İngiliz Devlet-i Fahîmesi Mümessil-i Siyasiliğine

Maiyyet-i aliyyelerinde müstahdem Hem nâm tercümanın tayini gününden beri kulûb-ı Osmaniyeyi rencide edecek hâlâtında bulunduğu ve anâsır beynine nifak ve şikak sokmaktan hâli kalmadığı ve irtikab ve tenezzülden de fariğ bulunmadığı cihetle merkumun buradan kaldırılması hususu liva eşraf ve muteberanı tarafından iki bin imzalı ve sureti merbut bir mazbata ile Dersaadet İngiliz Mümessil-i Siyasiliği'ne bâ-telgraf arz kılındığı berây-ı malumat arz olunur.”⁷

Karahisar-ı Sahip Mutasarrıfı'nın 9 Eylül 1919 tarihli Dahiliye Nezareti'ne telgrafında, İngiliz Siyasî Temsilcisi'nin, Halk Sözü gazetesinin 2 Eylül 1919 tarihli nüshasında yayınlanan yazıdan dolayı gazetenin mesul müdürü Selânikli Selim Sırrı Efendi'nin hemen yanına gelerek Ermeni tercümanı aleyhinde yazılanlar konusunda açıklama yapmasını istediği; ancak Selim Sırrı Efendi'nin İngiliz temsilcisi ile görüşmekten çekindiği, hatta hastalanarak evine kapandığı ve İngiliz temsilcinin, Onun cebren huzuruna getirilmesinde ısrar ettiği, ancak münasip bir şekilde ısrarından vaz geçirildiği ve hadisenin kapandığı ifade edilmektedir. Karahisar-ı Sahip Mutasarrıfı Mahir Bey, General Milne'in olaydan iki gün sonra buraya gelerek Ermeni tercümanının tahrikiyle söz konusu binanın işgali için kesin emir verdiği ifade edilmektedir⁸.

Mahir Bey'in yazısında söz konusu binanın işgaline karar verilmesinde Ermeni tercüman Hem'in sadece tahrikinden bahsedilmekte ve hakkında başkaca bir bilgi verilmemektedir. Buna rağmen Halk Sözü gazetesinde Hem hakkında çıkan yazı ve bu yazıdan dolayı Karahisar-ı Sahip İngiliz Siyasî Temsilcisinin tepki göstermesi Ermeni tercümanın tavır ve tahriklerinin sadece söz konusu binanın işgaline müteallik olmadığını göstermektedir.

⁷ BOA DH KMS 55-2/45-2.

⁸ BOA DH KMS 55-2/45-3.

Burada daha vahim bir uygunsuzluğun İttihatçıların tavırları sebebiyle ortaya çıkabileceği düşüncesiyle olayın kapatıldığı ifadesi dikkat çekicidir. Yine yazının sonunda, General Milne'in Afyon'daki yegane "müessese-i ilmiyenin işgali için suret-i kat'iyede emir vermesi"nin İttihatçıların tecavüzlerine mukabeleden başka bir şey olmadığı ifade edilmektedir ki, bizzat Mutasarrıfın böyle bir ifadeyi kullanması ve olayın müsebbibi olarak doğrudan İttihatçıları göstermesi düşündürücüdür.

Karahisar-ı Sahip Mutasarrıfı Mahir Bey'in bu tavrı İttihatçılara karşı genel bir tavır olarak değerlendirilebilir. Ancak siyasî çekişmelerin, sorumluluktan imtina etmenin ve böylesine kolay bir gerekçe ileri sürmenin, neticenin Türkiye ve Türkler aleyhine gelişmesine yol açabileceğini belirtmemiz gerekmektedir. Esasen Ermeni iddialarının gerçekmiş gibi telâkki edilmesinin temelinde tehirden sonra görev alan Osmanlı hükümetlerinin ve mülki makamların benzer düşünce ve tavırlarının rolünün olduğu muhakkaktır.

Burada iktibas ettiğimiz belgelerden hareketle Ermeni meselesi karşısında Türk makamlarının tavırları; İngiliz Temsilcisi'nin tercümanı olan bir Ermeni'nin iki millet arasında nifak çıkaracağı gerekçesiyle görevinden alınmasının istenmesinin sebepleri ve bu talep karşısında İngiliz yetkililer ile Türk makamlarının tavırları öncelikle değerlendirilmelidir. Bu husus genel olarak Ermeni iddiaları karşısında Türk makamlarının tutumu ile İtilâf devletlerinin mesele karşısında amaçlarının hangi gayeye matuf olduğunun bilinmesine yardımcı olacaktır.

Öncelikle İngiliz Siyasî Temsilcinin bir Ermeni'nin tercümanlığını tercih etmesi, bu tercihte bir kast-ı mahsus akla getirmektedir.

Anadolu'da gerek Birinci Dünya Savaşı ve gerekse Milli Mücadele dönemlerinde muhtelif sebep ve gerekçelerle incelemeler yapmak üzere İtilâf devletleri temsilcileri ve heyetleri gelmişlerdir. İtilâf devletleri yetkililerinin Türklerle olan ilişkilerinde Osmanlı uyruklu Rum ve Ermeni tercümanları yardımcı olarak tercih ettikleri⁹ ve bu tercihin durumu bir kat daha güçleştirdiği görülür. İtilâf devletleri polisinin, özellikle İngiliz yetkililerinin çalıştırdığı Rum ve Ermeni tercüman ve yardımcılar, bu yetkililerin Türklere karşı olan tutumlarına büyük ölçüde etki yapıyordu. Çünkü bu yetkililer, Türklere Rum ve Ermenilerin gözüyle bakıyorlardı.

Bu hususu Harold Armstrong'un konuyla ilgili olarak söylediği "Dürüst olmayan tercümanlara güvenen İngiliz askerî makamları, sarhoş,

⁹ Bu husus Türklerin eğitim ve öğretim bakımından gayet yetersiz olduğunu da göstermektedir.

faydasız ve yalancı bir zorba olan Dipovan gibi canavarlara güveniyor; onlara yetki vererek iyi adımızı lekeliyorlardı.” sözleri¹⁰ teyid etmektedir.

Sir Andrew Ryan da İngiliz Yüksek Komiserliği’nde baş tercüman olarak çalışırken I. Dünya Savaşı’ndan önceki günlerden beri kendisine yardımcı olan kıdemli ve çok güvenilir dostu, Ermeni Katoliği George Tchamitch’den övgüyle söz eder¹¹.

İngilizlerin bu tercihlerini o günkü ortam ve anlayış içinde tabii saymak gereklidir. Bu hususu Ayastefanos Andlaşması sırasında Rus generallerinin Ermenilerin evlerinde kalmaları ve onları bir takım isteklerde bulunmaya tahrik etmelerindeki¹² anlayış gibi değerlendirmemek gerekirse de İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiserliği’nde tercümanlık yapan Sir Telford Waugh’ın ifade ettiği gibi Türkler üzerinde akla hayale sığmayacak ölçüde kudret sahibi haline gelen bu tercümanların, yetkilerini istedikleri gibi kullanmaktan geri kalmadıkları¹³ da göz ardı edilemez. Bu yüzden de Türklerin, İtilâf Polis Komisyonu’nun İngiliz şubesine büyük ölçüde kin duydukları¹⁴ belirtilmelidir. Ermeni ve Rum tercümanların menfi davranışları ile Batılı devletlerin bunların daimi koruyuculuklarını yaptıklarının romanlarımıza dahi yansımış¹⁵ olması bu tepkinin bir tezahürü olsa gerektir.

Burada tercümanlık konusunda Amerika Birleşik Devletleri temsilcisi General Harbord’un tercihinden de bahsetmemizde yarar vardır. Sivas Kongresi’nin yapıldığı sıralarda Anadolu’da incelemeler yapmak üzere gelen General Harbord Ermeni Tercüman ve klavuzları yanında görmek istemediğini bildirerek güvenilir, dürüst ve Türk asıllı bir tercüman ve klavuz bulunmasını İstanbul’daki temsilcilerinden istemiştir. Amerikan Büyükelçisi de Kolej Müdürü ile temasa geçerek Robert Koleji’nde tarih öğretmeni Hüseyin Pektaş’ın görevlendirilmesini sağlamıştır¹⁶.

¹⁰ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. I, TTK yay. Ankara, 1987, s. 13.

¹¹ Aynı yer.

¹² Abdurrahman Çaycı, “Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler”, *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiyenin Sorunları Sempozyumu*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Ankara 8-9 Mart 1990), TTK yay. Ankara, 1992 s. 85.

¹³ Sonyel, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁴ Aynı yer.

¹⁵ Meselâ Halide Edip Adıvar’ın hatıratında bahsettiği ve şikâyet ettiği Ermeni ve Rum tercümanlar Ateşten Gömlek adlı romanında da geçmektedir. “Zavallı uşak Ermeniye hatta bize isyan ederken severdim, fakat İngiliz’e uşaklık ederken küçük bir şey” dediği bu Ermeni tercümanlardan biridir. Bkz İnci Enginün, “Tanzimat Sonrası Romanlarımızda Ermeni Tipleri”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, (Erzurum 8-12 Ekim 1984), Atatürk Üniversitesi yay., Ankara 1985, s. 59.

¹⁶ Fethi Tevetoğlu “Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi Tanık ve Tercümanı Prof. Hulusi Y. Hüseyin (Pektaş)”, *AAMD*, C.IV, S.10 (Kasım 1987), s. 201; Fethi Tevetoğlu, burada Hüseyin Pektaş’ın Amerikan Heyeti’ne sızmış bulunan görevli Ermeni

Hüseyin Pektaş, General Harbord'un son derece dürüst, tarafsız, hak ve hukuk arayan bir zat olduğunu ifade etmiştir.¹⁷ Nitekim General Harbord'un incelemeleri sonunda hazırladığı raporun Türkler lehinde olduğu görülecektir.

İtilâf yetkililerinin Ermeni ve Rum tercümanları tercih etmelerindeki saik ne olursa olsun, bu tercihin altında yatan asıl sebebin Anadolu'ya nüfuz edebilmek ve nüfuz edişi haklı kılabilmek niyetlerinin unutulmaması lazımdır.

İngiliz Siyasî Temsilcisinin, tercümanı hakkında bir gazetede yayınlanan yazıdan dolayı hiddetlenmesi ve hırçınlaşması, bu Ermeni tercümanın da İngiliz Siyasî Temsilcisinin Türklere karşı olan tutumlarına büyük ölçüde etki yapmış olduğunu ve İngiliz yetkililerin dürüst olmayan tercümanlara güvendiklerini göstermektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz belgede İtilâf devletlerine iltifatkâr sözler edilmesinin sebepleri nelerdir? Gerçekten İtilâf devletlerinin adaletine itimat ediliyor muydu ?

XVIII. yüzyıl başlarından beri siyasî ve askerî gelişmeler muvacehesinde Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren her iç mesele kısa zamanda uluslar arası bir meseleye dönüşmüş; Bâb-ı Âli bu durumu önleyemediği gibi bir iç meseleyi uluslar arası diplomasinin konusu yapabilmiştir. Burada İtilâf devletlerine iltifatkâr sözler edilmiş olması, I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmış ve Mondros Mütarekesi'ni imzalamış bir devletin tam bir teslimiyet ve acziyet içerisinde düvel-i muazzamanın merhametine müracaat psikolojisinden başka bir şey değildir.

Genel olarak Ermeni meselesi ve iddiaları karşısında Türk makamlarının da tavırlarında aynı psikolojiyi görmekteyiz. Osmanlı siyaset ve devlet adamları ile aydınlarının bir kısmı bu halet-i ruhiye içerisinde siyasî çekişmelerin bir malzemesi olarak Ermeni iddiaları karşısında birbirlerini itham edici bir yol izlemişlerdir.

Mondros Mütarekesi'nden çok kısa bir süre sonra 24 Kasım 1918 tarihinde The Dail Mail muhabiri G. Ward Price ile yaptığı mülâkatta Padişah Vahdettin Türkiye'nin I. Dünya Harbi'ne katılmasını bir türlü kazadan ibaret olduğu ve bunun akılsızca yapılmış bir hareket olduğundan bahisle "Ermenilerin öldürülmeleri İngilizlerin Türkiye'ye karşı duygularında derin bir değişiklik hasıl etmiştir. Bu kötülükler kalbimi

personelin, Türkler, Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele zararına oynayacakları rolü, yaptığı tercümanlık görevi ile milletimiz ve vatanımız yararına çevirmiş olduğundan bahseder.

¹⁷ Tevetoğlu, *a.g.m.*, s. 201.

yaralamıştır. Adalet çok geçmeden yerini bulacaktır.” demek¹⁸ suretiyle teslimiyetçi bir tavır ortaya koymuştur. Bu sözlerin Ermeni tezini kuvvetlendirdiği aşikârdır.

Tehcirle ilgili alınan karar uygulanmaya başlandığı bir sırada Ayan Meclisi'nde Azaryan Efendi, Ermenilere yapıldığını iddia ettiği mezalimi öfkeli bir dille protesto etmiş; Ahmet Rıza Bey de büyük bir öfkeyle Azaryan Efendi'nin şikâyetlerini desteklemiş ve hükümeti uyarmıştır. İttihat Terakki'ye bağlılığıyla bilinen Ayan'dan bir zat¹⁹ da Ermenilerin Van'da İslâm ahalinin erkeklerini toptan öldürüp, kadınları toplayarak ilerlemekte olan Ruslara fuhuş evleri hazırladıkları ve küçük çocukların duvarlara çivilenen cesetlerin ve organlarıyla Ermenistan armaları çizdiklerini, bir çok yeri ateşe verdiklerini ve yerle bir ettiklerini hiç ağza bile almadan göç dolayısıyla hükümeti suçladıklarını ifade ile Azaryan Efendi ile Ahmet Rıza Bey'e çıkmıştır. Bu tartışma üzerine Reşit Akif, Topçu Rıza, Ahmet İzzet, Salih, Mahmut Paşalar, Abdurrahman Şeref Bey gibi isimlerin bulunduğu bir grup Ayan azası toplanarak meseleyi müzakere etmişlerdir. Ahmet İzzet Paşa, her iki tarafın da isnatlarını mübalağalı bulduklarını, Türk ve Ermeni azaların bu şekilde karşılıklı olarak tarafların birbirine yaptıkları zulümleri açık bir şekilde saymalarının hem Ayan arasında ayrılık ve düşmanlık meydana getireceği, hem de İstanbul'da bile halk arasında galeyana sebep olacağından bu konuda aleni tartışmalardan kaçınılmasına, tehcirin imkan ölçüsünde sınırlandırılması ve uygulamanın yumuşatılması için gayr-ı resmi temenni ve teşebbüslerde bulunmak üzere Abdurrahman Şeref Efendi'nin başkanlığında bir heyetin Vükelâ nezdine gönderilmesine karar verdiklerini söylemektedir²⁰.

Ahmet Rıza Bey, Ayan Reisi olarak tensip edildiği gün yaptığı konuşmada, “Padişahımızın isteğini bilmekteyim. Lâkapları Gazi olmayacaktır. Kutsal adları Adil Sultan Mehmed Vahdettin olacaktır... Parlak idaresinde bütün Osmanlılar ırk ve mezhep ayrılığı gözetilmeden adalet ve hürriyetten aynı derecede yararlanacaklardır. Ulu şefkatli, o vahşice öldürülen Ermenilerin, asılan, sürülen Arapların yetim ve dullarını yoksulluğa mahkum bırakmayacaktır. Sürgünlerde, artık ağlayan, inleyen kalmayacaktır.” diyebilmiştir²¹.

¹⁸ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK yay. Ankara, 1991, s. 3-4.

¹⁹ Ayan Meclisi'nde cereyan eden bu olayı nakleden Ahmet İzzet Paşa hatıratında bu zatın ismini vermemektedir. Bkz. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, C.I, Nehir yay., İstanbul 1992, s. 202-203.

²⁰ Aynı yer.

²¹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Bilge yay. İstanbul, 1982.

Ermeni meselesinde Damat Ferit Paşa kabinesi üyeleri arasında bile bir görüş birliği olmadığı anlaşılmaktadır. “Bundan sonra Türk ve Ermeni topluluklarının birlikte yaşamaları biraz güç olacaktır.” diyen Ermeni Patriği Yervant Efendi’ye cevaben Nafia Nazırı Ferit Bey, “Yervant Efendi’nin fikirlerine katılıyoruz. Ermeniler istedikleri yere gidebilecekler.... Biz de Ermeni devletindeki Türkleri getiririz. İstedığımız budur.” derken Adliye Nazırı Hoca Vasfı Efendi ise “Eğer Ermenilere zulüm edenleri cezalandırırsak ve onlara geniş siyasi haklar verirsek birlikte pekâla yaşayabiliriz.” demiştir²².

Sadrazam Damat Ferid Paşa da mecliste önceki hükümet tarafından yayımlanan kitapta Ermeni iddialarına karşı ileri sürülen gerekçeleri tenkit ederek “Bunları ne insanlık ve uygarlık ne de İslâmiyet kabul eder.” demiştir²³.

Sèvres Andlaşması’ndan önce Paris’te süren görüşmelere 19 Haziran 1920’de katılan Damat Ferid Paşa, burada yaptığı konuşmada, Türkiye’nin I. Dünya Savaşı’na girmekle suç işlediğini, bu suçun İttihatçılara ait olduğunu ileri sürerek Ermenistan kurulması konusunda görüşmelere hazır olduklarını söylemiştir²⁴. Fransa Başvekili Clamenceau, 25 Haziran’da verdiği cevapta Damat Ferid Paşa’nın bu sözlerini senet kabul ederek Türkler aleyhinde ağır isnatlarda bulunmuştur²⁵.

İtilâf devletleri temsilcileri Sadrazam’ın bu tavizkâr tutumuna rağmen barış metninde hiçbir değişiklik yapmayacaklarını belirterek barışı imzalamak veya reddetmek için 27 Temmuz’a kadar süre tanımışlardır. Bilindiği gibi bu gelişmelerden sonra andlaşma imzalanacak ve özellikle andlaşmanın 88, 89, 90, 91, 92, 93. maddeleri ile doğrudan Ermenistan kurulması kabul edilecektir. Andlaşmayı imzalamamanın karşılığının felâket olacağı görüşünde olan Damat Ferid Paşa, İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir John de Robeck ile de görüşerek Kemalistlere karşı savaşmak ve ülkede düzeni yeniden kurmak için İngiltere’den yardım isteyecektir²⁶.

Damat Ferid Paşa ve hükümetinin icraatları da Ermeni tezini teyit eder yönde olmuştur. Mesele Ermeni yetimleri adına düzenlenecek konserler ve eğlencelerden vergi alınmasını kaldırmakla kalmamış Ermeni ve Rum tehcirleri sırasında meydana geldiği ileri sürülen sözde zulümleri araştırmak üzere heyetler kurularak ilgili yerlere gönderilmiştir. Ayrıca Adliye Nazırı

²² İsmet Parmaksızoğlu, *Ermeni Komitelerinin İhtilâl Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, Ankara, 1981, s. 158.

²³ Aynı yer.

²⁴ Ergun Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, E.Ü. Yay. İzmir, 1984, s. 233.

²⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, TTK yay. Ankara, 1973, s. 37.

²⁶ Salhi R. Sönyel, *Türk Kurtuluş Savaşı Ve Dış Politika*, C. II, TTK yay., Ankara, 1896, s. 85.

Haydar Molla tarafından 25 Aralık 1918 tarihinde Ermeni meselesinde suçlu oldukları iddia edilenlerin Divan-ı Harb-i Örfi’de yargılanacakları ilân edilmiş; Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey de Ermeni katliamından suçlu bulunarak idam edilmiştir²⁷.

Divan-ı Harb-i Örfi kurularak Kemal Bey gibi sözde katliamdan suçlu bulunanların tereddüt edilmeden idam edilmesi tabii ki meselenin kapanmasını sağlamamış, bilâkis uluslar arası bir mesele haline dönüşmesini kolaylaştırmıştır.

İttihatçıların sözde Ermeni katliâmıyla itham edilmelerinde olduğu gibi Divan-ı Harb-i Örfi’nin kurulması ve verdiği kararlar, Damat Ferid Paşa hükümetinden önce görev almış olan üst düzey yöneticilerin bir bir öldürülmelerine zemin hazırlamıştır. Milli Mücadele döneminde dahi siyasî bir baskı aracı olarak aynı gerekçeyle tutuklamalar ve sürgünlerin yapılması İstanbul yönetiminin bencil, aciz ve teslimiyetçi tavrını ortaya koymaktadır.

İstanbul’un İtilâf devletlerince işgalinden sonra İngilizler Bâb-ı Âli’ye baskı yaparak “Ermeni katliamı” suçuyla Türk liderlerini yargılamış, suçları sabit görülmeden yakalananları Bekir Ağa Bölüğü’nde tutuklamış ve sonra Malta adasına sürmüştür. Ermeni vurucu timlerinin idam listelerinde isimleri bulunan Paşalar da yurt dışına çıktıklarından gıyaben mahkum edilmişlerdir. Onların peşini bırakmamakta kararlı olan İngilizler Almanya’da buldukları yolunda haber aldıkları Enver, Talat, Cemal ve Said Halim Paşalarla Dr. Nazım, Bahattin Şakir, Cemal Azmi Beylerin bu ülkeden iadelerinin sağlanması için Damat Ferid Paşa’ya baskı yapmışlardır²⁸. İngiliz Gizli Servisi’nden Sir Andrew Ryan’ın bizzat takip ettiği teşebbüslerden de bir sonuç alamayan İngilizler kendi metotlarıyla İttihatçı avına çıkmışlardır. Yine İngiliz entelijansından Aubert Herbert Almanya’da Talat Paşa’ya ulaşmış ve kısa bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmada Talat Paşa’nın Mustafa Kemal hareketine yardımcı olmak üzere İslâm ülkelerinden destek aradığı, yurt dışında Müttefiklere karşı ciddi bir muhalefet hareketini örgütlediği ve kısa bir süre içinde Ankara’ya iltihak edeceğine” dair haberler teyit edilir. Üstelik Talat Paşa, Türkiye’ye uygun bir barış andlaşmasına İngiltere imza koymadıkça Pan-Turan ve Pan-İslâm hareketlerini İngiltere aleyhine atağa kaldıracağı tehdidinde bulunmuştur. Talat Paşa’nın söz konusu ettiği tertipleri İngilizleri olduğu kadar Rusları da tedirgin etmiştir. Bu gelişmelerden sonra İngiliz ve Rus istihbaratları iş bölümü yaparak Talat Paşa’nın idamını kararlaştırmışlardır. Ancak hükmün

²⁷ Parmaksızoğlu, *a.g.e.*, s. 1157.

²⁸ Osmanlı delegeleri 30 Haziran 1919 tarihinde Paris Konferansı’na verdikleri takrir ile Almanya’ya iltica etmiş olan İttihat Terakki hükümeti ricalinin muhakeme ve tecziye edilmek üzere müttefikler tarafından oradan aldırılmasını istemişlerdir. Bkz. Bayur, *a.g.e.*, s. 37.

Ermeni komitecileri tarafından infaz edilmesi kararlaştırılacak ve 5 Mart 1921'de Talat Paşa Berlin'de evinden çıktığı bir sırada Erzurum asıllı Ermeni komiteci Sogomon Tehlerian tarafından şehit edilecektir. Yedi yıl sonra görülen mahkemede olay saptırılarak Ermeni meselesi sebebiyle Türklerin suçlandığı bir mahkemeye dönüştürülmüştür. Türk tarafının temsil edilmediği mahkemede mahkum edilen Türkler olmuştur. Bu davadan sonra vuku bulan Ermeni suikastleri, suçlarını meşrulaştırıcı ve dolayısıyla kâtillerinin salıverildiği siyasî bir boyut kazanacaktır. Said Halim Paşa 6 Aralık 1921'de Roma'da, Bahattin Şakir Bey 17 Nisan 1922'de Berlin'de, Cemal Paşa 21 Temmuz 1922'de Tiflis'te benzer tertiplerle öldürülmüşlerdir²⁹.

Burada üzerinde durulması gereken esas husus, İngiltere ve Rusya gizli servislerinin ortak hareket ederek Talat Paşa ve diğer eski yöneticilerin ortadan kaldırmak istenmeleri ve bu isteklerini Ermeni komitecilere icra ettirmeleridir. Ayrıca yapılan mahkemelerde suikastçıların hareketlerinin meşrulaştırılarak Türklerin mahkum edilmeleri dikkate şayan bir husustur.

Bu ikiliğin dışarıya da aynı şekilde yansıdığını görmekteyiz. Paris Barış Konferansında ABD Başkanı W. Wilson'un önerisiyle teşkil olunan ve Suriye ve Filistin'de incelemeler yapacak olan King-Crane Komisyonu³⁰ 3 Haziran 1919 ve 23 Temmuz 1919 tarihlerinde İstanbul'a gelmiştir. King-Crane Komisyonu İstanbul'a ikinci gelişinde 31 Temmuz'da Amerikan Sefaretinde başlattığı çalışmalar kapsamında muhtelif kişilerle görüşmüştür. Bu görüşmeler sırasında Türk gruplarının ifadeleri, Ermeni meselesi hakkında ciddi tutarsızlıkları ve fikir ayrılıklarını ortaya koyduğu gibi komisyonun incelemeleri sonunda hazırladığı raporuna da Türkler aleyhindeki tezleri kuvvetlendirir bir görüşün yansımaya sebebiyet verecektir.

Komisyon ilk olarak Milli Ahrar Fırkası ve İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Cami ve Kemal Mücahit Beylerle görüşmüştür. Bu görüşmede Cami Bey Ermenistan konusunda sorulan soruya, Ermenistan'ın kendi milli sınırları içerisinde kurulmasını ilke olarak kabul ettiklerini, ancak azınlıkların çoğunlukları yönetmesinin mümkün olmadığını, barışı temin edemeyeceğini, dolayısıyla Türklerle meskun yerlerde bir Ermenistan kurulmasının mümkün olmadığı cevabını vermiştir. Buna mukabil Komisyon tarafından Türklerin Ermenistan için bir sınır çizmelerinin Türk menfaati açısından faydalı olacağı ifade edilmiştir. Sulh ve Selâmet Fırkası'nı temsilen Komisyonla görüşen Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey

²⁹ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, TTK yay. Ankara, 1991, s. 242-243.

³⁰ Bu komisyon hakkında geniş bilgi için bkz. E.Semih Yalçın, "Mütareke Döneminde King-Crane Komisyonu'nun İstanbul'daki Faaliyetleri", *Meslek Hayatının 25.Yılında Prof. Dr. Abdülhaluk M. Çay Armağanı*, C. II, Ankara 1998, s. 1149 vd.

de Ermeni meselesi ile ilgili soruya muhatap olmuştur. Mustafa Arif Bey, Wilson prensiplerine dayanacak bir ülkenin kendi geleceğine kendisinin karar vermesi gerektiğini kabul etmekle birlikte Osmanlı ülkesinde Ermeni çoğunluğun bulunduğu hiçbir bölgenin olmadığını, Ermeni azınlığı yönetiminde Türklerin ve Kürtlerin haklarının korunamayacağını ifade etmiştir. Aynı gün komisyon üyeleriyle görüşen Vakit gazetesi başyazarı Ahmet Emin (Yalman) Bey ile Ermenilerin çoğunlukta oldukları yerlerde uygun bir şekilde toprak verilebileceğini, Türk ve Kürtlerin çoğunlukta oldukları yerlerde Ermenilere fazlaca toprak verilmesinin doğru olmadığını ve Türklerle normal standartlarda yaşayabilecekleri toprakların verilmesi gerektiğini savunmuştur. Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı temsilen eski İşkontra Valisi Sefaaddin, Dr. Esat Halil ve Zeynel Abidin Beylerden oluşan heyet komisyonla bir görüşme yapmıştır. Bu görüşme sırasında Sefaaddin Bey fırkalarının, İttihat ve Terakki'nin Ermeniler hakkında tatbik ettiği harekâtı hiçbir zaman meşru görmediğini ve bu yolda bir çok fedâkarlık yaparak İttihat ve Terakki'nin mezalimine maruz kaldığını söylemiştir. Peyam gazetesi sahibi ve eski Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey de komisyon üyeleriyle yaptığı görüşmede, Bir Ermenistan kurulmasının tehlikelerinden bahsederek Türklerle Ermenilerin uzun süre beraber yaşadıklarını ve birbirlerinden ayrılmalarının mümkün olmadığını, bölgede gerçekleştirilecek ekonomik düzenleme ve iyileştirmelerin yeni bir katliama engel olacağını ifade etmiştir. Vahdet-i Milliye Heyeti üyelerinden Ahmet Rıza Bey de komisyonla görüşmesinde bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasına karşı olduklarından bahisle Amerika'nın Türkiye'yi yalnız bırakmayacağına inandıklarını ifade ederek Amerikan mandasını talep ettiklerini açıkça belirtmiştir. Milli Kongre adına komisyonla görüşen Esad Paşa ile Rüstem Bey, Türk hükümetinin zulüm ve eziyet ettiği yönündeki propagandalarının devamlı bir koz olarak kullanılmasını protesto ederek dünyanın henüz Ermeni zulmü ile ilgili gerçeği görmediğini, Ermenilerden çok Türklerin feda edildiğini, İttihat ve Terakki'nin Türk birliğini temsil etmediğini ve tehirden sorumlu olmadıklarını ifade etmişlerdir³¹.

İstanbul'da Türk gruplarının içine düşüğü fikir buhranı ve istikbale yönelik hiçbir fikir birliğinin olmaması, Komisyonu, Türklerle Ermenilerin aynı idarî yapı altında kalamayacakları düşüncesine yöneltmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, "Düşmandan nasfet (adalet) ve merhamet niyaz etmekle devlet ve millet işleri görülmez...nasfet ve merhamet dilenmek gibi bir prensip yoktur." sözü³² ile İstanbul yönetimini ve yukarıda örneklerini verdiğimiz anlayışı ağır bir dille tenkit etmiş ve bu yönde ortaya koyduğu tavrını hiçbir zaman değiştirmemiştir.

³¹ Yalçın, *a.g.m.*, s.1157-1159.

³² Kemal Atatürk, *Nutuk, (1919-1927)*, TTK yay., Ankara, 1989, s. 237.

Sonuç olarak; yukarıda ele aldığımız belgelerden hareketle değerlendirmeye çalıştığımız hadiselerden anlaşılacağı gibi yeni Türk devletinin kurulması için verilen Milli Mücadelenin akîm bırakılması için Türk toprakları üzerinde sui emelleri bulunan batılı devletler Ermenilerle birlikte hareket etmeyi tercih etmişlerdir. Ermeni meselesinin bağımsızlık vaadine dayanan bir millî kurtuluş mücadelesi olduğu tezi tarihi gerçeklerle bağdaşmayacağı gibi Osmanlı Devleti'ni yıkmak isteyen devletlerin her fırsatta kullanmak istedikleri jeopolitik bir argüman olduğunun da göz ardı edilmesi anlamına gelecektir.

Kendi iç meselelerini başka devletlere havale ederek çözmeye çalışan aciz ve basiretsiz bir yönetimin bir milleti ileriki yıllarda büyük sıkıntılara soktuğunun bariz bir örneği olarak Ermeni meselesinin Milli Mücadele döneminde ve bugün değişik hal ve şekillerde karşımıza çıktığını görmekteyiz. Mütareke döneminde olduğu gibi bugün de kendi amaç ve menfaatlerine uygun düşmeyen bir siyasetle karşılaşan emperyalist devletler Ermeni meselesi gibi tarihe mal olmuş meseleleri yeniden gündeme getirip Türkiye'yi dünya siyasetinde güç duruma sokmak istemektedirler. Bu kozu kullanarak Türkiye'den istediklerini elde etmek amacıyla oldukları açıktır. Bu sebeple konuyla ilgili tarihî gerçeklerin bilinmesi kadar tarihî gerçeklerden güç alan basiretli ve dirayetli politikaların takip edilmesi aynı zamanda tarihi yapanlara karşı bir sadakat borcudur.